

Հ. Զամչեանի կազմած զաղափարէն աւելի անհաւանական կը թուի Հ. Գաթրճեանին, որ ոչ միայն կ'ընդունի իրը թէ Արտաւազդին յանձնած լինի Անտոնիոս պատերազմի առաջնորդութիւնն, այլ կեղտ մ'աւելի կը դնէ Հայոց արքային վրայ, որպէս թէ Արտաւազդ մոլորեցուցեր է Հոռոմայեցիք ուղիղ ճանապարհէն այնքան ժամանակ, որ արշաւանքի յարմար պատեհէր կորսուեր է:

Անհիմն է այս զաղափարը, անոր համար որ հակառակ է Ռուլէի ասածին, թէ՛ Անտոնիոսն և դաշնակիցք ՊԱՅՄԱՆԱԿՐԵԱՆ էին հաւաքել, գումարել զօրքերը Հայաստանի մէջ, և հաստատուած էր անշուշտ զարնան բացուելուն սկսիլ արշաւանքը Պարթևաց դէմ, այն ճանապարհով և պատեհութեամբ, որով Մեծն Խոսրով տասր տարի Արտաւանի վրէժն հանելու համար գնացած էր, ինչպէս մեզ կը նկարագրէ Ազաթնիզեդոս. ուստի Արտաւազդ որ աշխարհի մէջ մոլորեցուց զՀոռոմայեցիք գրեթէ ութ ամիս, մինչև աշնան վերջերը, Անտոնիոսի ձախող արշաւանքին սկսելու պատեհին:

Առաջին պիտի ասենք, որ հաւանական է թէ Անտոնիոս որոշած լինի հաւաքել զօրքերը Հայաստանի մէջ, բայց նաև պիտի տեսնանք, որ փոխանակ ձմերելու Հայոց աշխարհի մէջ, աշնան վերջերը, կը ձեռնարկէ իւր արշաւանքը, կանխելով ժամադրեալ ժամանակէն զրեթէ վեց ամիս. հետեալպէս մոլորութեան և պատեհութեան կորսնցնելու պատճառն և հեղինակն Անտոնիոսն է և ոչ Արտաւազդ, որպէս կը հաւաստէ մեզ Պլուտարքոս: Պատճառը յետոյ կը տեսնենք:

Դարձեալ, Անտոնիոսի արշաւանքի ճանապարհն մեզ յայտնի է. նա կրասոսի շաւղով գնաց, Միջագետքի անապատներէն: Արդ երիտասարդ Արտաւազդն որ ամենայն կերպով կը գգուցանէր զՀոռոմայեցիս այդ վտանգաւոր ուղիէն, կարելի է հաւատալ որ կատարեալ հասակին մէջ՝ ՔԱՅՏԱԽՎՆ-ԴԻՐ Հոռոմայեցւոյն համար՝ պատերազմի առաջնորդութիւնն ստանձնէր և ամիսներ

հարիւր հազարի բանակն անապատներու մէջ մոլորական թափառեցնէր, ոչխարի հօտերու պէս, առանց երբէք պատահելու գայլերու վոհմակին՝ Պարթևներուն, որք կը դարանէին աւազուտներուն մէջ, փարատելու հօտն և հովուի գլուխն ցցելու նիզակի ծայրն, հակակշիռ տնկելու կրասոսինին դէմ: Արտաւազդ առաջին անգամ չշարժեցաւ իւր տեղէն՝ պատճառելով Պարթևաց սպաննացող արշաւանքն Հայաստանի վրայ: Երկրորդ անգամ ալ շարժած չէ տեղէն. որովհետև արդէն բարեկամ և դաշնակից էր Պարթևաց և ի ծածուկ սերտ յարաբերութեան մէջ էր Հոկտափանոսի և Հոռոմի ծերակուտի հետ:

ՄԵՂԱԻ ԴԵՐԱՅԱՅ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԸՍՏ Հ. Ծ.

(Տես թարգմաղէ 1919 էջ 831)

Անկումն բռնաւորական իշխանութեան եգիպտոսի և ելք խորայելի յեգիպտոսէ.

Արիստ Ժի հարստութիւնը տապալած ժամանակէն ըրչ վերջը՝ կը մտնէր Մովսէս Էգիպտոս. մինչդեռ Հոռոմէս թագաժառանգ՝ որ ապա Հոռոմէս Գ անուանուեցաւ, որդի Նեքտետիի (Սիտի Գ), իր կեանքը և թագաւորութիւնը փրկելու համար կը փախչէր Եթովպիա:

Ահա երկու ազգաց գլուխներ, որոնք՝ տարբեր տարբեր նպատակներով կը ձեռնարկեն իրենց վերջակէտին հասնելու:

Առաջին՝ իր ազգը ազատելու համար գերութենէն, կը մտնէր վիշապին որջը ուղղակի անոր հետ կռուելու համար: Կը մտնէր այն երկիրը, ուր քառասուն տարիներ առաջ, մտած էր իրեններուն ճովը, փորձ փորձած էր ազատելու իր ազգը բռնակալաց ձեռքէն, բայց ուրիշ ճամբով. և այն ժամանակ իրեններն իսկ իրեն համակիր չէին թուեր, և նոյն իսկ իրենց

վրայ իշխան կամ դատաւոր չուզեցին ճանչնալ զինքը: «Ով կացոյց զգեզ իշխանն է դատաւոր ի վերայ մեր»: Երեսն իվեր պոռոցային, և հալածական այն ատեն ապաստանեցաւ Մադիամու երկիրը:

Երկրորդն ալ փախստական կ'ըլլայ ուրիշ բռնաւորի մը ձեռքէն, որ իր օրինաւոր զահուն վրայ բռնացեր էր, կը փախչէր օտար երկիր մը ուսկից օգնութիւն գտնել կը յուսար իր ազգականներէն, ազատելու իր գահը և իր Եգիպտացի ազգը՝ Սուրբ իշխանին ձեռքէն, որ բռնութեամբ տիրապետեր էր:

Հաւանական է, որ զահաժառանգն Հոսմաէս, լսած ըլլաւ Մովսէսի յայտնի նպատակը. բայց անոր հետքը շատոնց կորուսած էին փարաւոնները. և համաւրինք թէ Հոսմաէս գիտնար իսկ թէ ողջ է, չէր կրնար անոր նպատակին ծառայել, մանաւանդ թէ՝ ոգւով չափ պիտի կուռէր, մինչ ծառաները երկրէն դուրս հանել չտալու համար, Հոսմաէս տակաւին փողը մօտէն գիտէր անոր կարողութիւնը, Մովսէս վաղուց ճանչցուած որդի դստեր փարաւոնի, էր քաջերուն մէջէն քաջագոյնը:

Մովսէս ալ ի հարկէ, Մադիամու երկրին մէջ, լսած ըլլալու էր թագաժառանգին փախուստը Սիսուի ձեռքէն, բայց՝ անոր վրայ Մովսէս չէր կրնար վստահիլ ի միասին գործելու, անոր բարեխառնութիւնը գիտնալով հանդերձ. մինչ երկուքին նպատակները իրարու հակառակնայ էին, որ է իրենց ազգին օգնել, իրենց ազգին ազատութեան աշխատիլ, մին եգիպտական գերութենէն ազատել իսրայելացիները, միւսը կորսնցուցած թագաւորութիւնը ձեռք բերել, և ասորական տիրապետութենէն ազատել Եգիպտոսը, այսու հանդերձ չէր կրնար հանդուրժել որ իսրայելացի ազգը իր ձեռքէն ելլէ. սակայն ծածուկ ձեռք մը՝ կարող էր միայն առաջնորդել իւրաքանչիւրը իրենց նպատակին. ասոր համար Աստուած առաջնորդեց Մովսէսին որ Եգիպտոս մտնէ, մինչ միւսը Եգիպտոսէն կը փախչէր:

Կը մտնէր Մովսէս Եգիպտոս, վասն զի

ապահով էր որ իր կենացը դարանակալները այլ ևս չկային, նախ մեռած էր շատ տարիներ առաջ Հոսմաէս Բ փարաւոնը. այս դէպքս կը յիշատակէ Ելից գիրքը Բ. գլխոյն մէջ, երբ Մադիամ փախած էր. մինչ Գ. գլխոյն մէջ նոյն գրոց Հայ Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ, [եթէ պատշաճ է այսպէս անուանել, վասն զի կային մեր թարգմանչաց ժամանակ զանազան օրինակներ Եօթանասնից, որոց մէջէն Կոստանդիան ըսուած օրինակն էր որ յանձնեց Մաքսիմիանոս Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն մեր թարգմանչացը որ ընտրելագոյն համարուած էր, և որ բերուեցաւ Ս. Մահակայ և Մեսրոպայ, ինչպէս կը վկայեն Խորենացի Գ. ԿԳ. «Ստոյգ օրինակ գրոց». և Կորին. «Հաստատուն օրինակոց Աստուածատուր գրոցն... գային երևելով յաշխարհին Հայոց»: Այս օրինակին մէջն է որ կը գտնենք. «Եւ յետ աւուրցն բազմաց այնոցիկ, վախճանեցաւ արքայն Եգիպտոսոց». և այս դէպքս կը յիշատակէ վառուճ մորենիի տեսիլքէն վերջը. իբր թէ ըսէր, այս տեսիլքէն շատ օրեր վերջը վախճանեցաւ Եգիպտոսի արքայն՝ և արքայութիւն, այսինքն ժիժ հարստութիւնը:

Եւ այս իմաստն այնքան աւելի հաստատութիւն կ'առնու, երբ յաջորդ բացատրութեան վրայ մտածենք. «Զի մեռան որ խնդրէին զանձն քո». և այս բանս այն ատեն կը պատահի՝ երբ նոր թագաւոր մը հին հրովարտակն կամ հրամանն ետ առնու, և կամ տապալի առաջին իշխանութիւնը, որով այլ ևս նոր հրովարտակ հանելու խնդիր չէ, այլ իշխանութեան մը տապալումը կ'իմացնէ. Եւ արդարեւ Սահաւումը Սիւրի ԳԲ և Սիսուի տիրապետելովը, վերջացած էր ժիժ հարստութիւնը, ուստի նովին իսկ գործով մեռած կ'ըլլան. և եթէ ողջ մնացած ևս ըլլային մի քանի անձինք՝ որոնք Հոսմաէս Բ ժամանակէն դուրս էին, տապալելովն այն իշխանու-

Թեան՝ ինկած կ'ըլլային նաև իրենց պաշտօնէն այս նորեկ իշխանութեամբը:

Արդ այս Արիստի տիրապետութեան ժամանակն էր որ Մովսէս կը մտնէր Եգիպտոս: Բայց հոս նախ ակնարկ մը տանք խորհրդածելով թէ Մովսէս քառասուն տարիներ ինչ ըրաւ Մադիամու երկրորդ, արդեօք Յոթորայ ոչխարնէն միայն կ'արածէր, նա որ տէր եղաւ զաւակաց, այն երկրին մէջ, նա որ ամենայն գիտուածեամբ Եգիպտացւոց լի էր, նա որ «լաւ համարեցաւ շարձարել ընդ ժողովրդեան Աստուծոյ, քան առ ժամանակ մի վայելել ի մեզ» (այսինքն կուպաշտութեան)» (Պօղ. Եբր. ԺԼ 25): Ըստ ամենայն հաւանականութեան քարոզած ըլլայ ընտանեացը աստուածապաշտութիւն, և զրած ըլլայ Մենդոց գրոց պատմութիւնը ոչխարները արածելու ժամանակ, և երկիրները երբ համախմբուէին՝ կը կարդար անոնց արաւածոց պատմութիւնը, Աբրահամու աւետիքն են ևն: Ե որովհետև Յոթոր ըստ էր Մադիամու, կրօնական շատ օրէնքներ անկից սորուցեալ և նախագիծն՝ դետականին պատրաստեց, Դարձեալ սրտին մէջ կար իսրայելացիները ապատելու գաղափարը, ուստի ծրագիր մը պատրաստելու համար ամբողջ Սինայի անապատին ճամբաներուն յատակագիծն առած էր:

Եւ այս ժամանակներս որքան որ քիչ էին հաղորդակցութիւններն ու միջոցները, սակայն Մովսէս կը հետևէր իր ժամանակակից Թագաւորութեանց շարժումներուն. իրը քաղաքագէտ այր, որով հասու եղած էր պատրաստութեանց փոքր Ասիոյ զաշնակից ազգաց արշաւանքին, և հետևաբար շուտով ըմբռնեց, թէ Պաղեստին պիտի ըլլար պատերազմի դաշտ մը, և թէ այս ժամանակս միայն կարելի էր հանել իսրայելացիները Եգիպտոսէն երբ Եգիպտացիք պատերազմի բռնուած ըլլային օտար ազգաց հետ, իրենք իսրայելացիք կրնային միայն Սինայի ճամբով ազատիլ և ապահով ըլլալ որ և է պատերազմի վրտանգներէ:

Ձրի բացատրութիւն չէ երբ կ'ըսենք թէ

Մովսիսի ծանօթ էին անապատին ճամբաները, այնպէս որ երբ Տէրը իրեն ըսաւ Մադիամու երկրին մէջ «Եկ առաքեցից զքեզ առ Փարաուն արքայ Եգիպտացւոց և հանցես զժողովուրդ իմ զորդիսն իսրայելի յերկրէն Եգիպտացւոց» (Ելք Գ. 10), Մովսէս ճանապարհի դժուարութիւն չհանեց, ինչպէս դժուարութիւն կը հանէր լեզուի պակասութեան համար. հետևաբար ծանօթ էին Մովսեսի Սինայի անապատին ամբողջ ճամբաները, արդէն մանրամասն իրենց քանակին չուերուն շարժումն իսկ նոյն բանը կ'իմացնէ:

Կը մտնէր վերջապէս Մովսէս Եգիպտոս, իրը իշխան և իրկիչ այն ազգին՝ որ քառասուն տարիներ առաջ մերժեք էր զինքը և չէր ուզած իրենց վրայ իշխան և դատաւոր: Ներկայացաւ անոնց, բայց այս անգամ իրը պատկառելի ծերունի մը ութսունամեայ, ունենալով ընկեր իր Ահարոն եղբայրը: Բայտնեց իսրայելացւոց Աստուծոյ կամքը, թէ կ'ուզէ տալ իրենց Քառանացւոց երկրը՝ ինչպէս խոստացեր էր Աբրահամու, Իսահակայ և Յակովբայ, և Աստուծոյ տուած նշանները անոնց առջև ըրաւ: «Եւ հաւատաց ժողովուրդն և ուրախ եղև, զի արար Աստուած այց որդւոցն իսրայելի, և զի հայեցաւ ի նեղութիւն նոցա. խոնարհեցաւ ժողովուրդն և երկիր եպագ» (Ելք Գ 31):

Պատմութենէ գիտենք Եգիպտոսի տասն հարուամները, զոր Մովսէս և Ահարոն ըրին Փարաունին և մեծամեծաց առջև. բայց իմաստութիւնը կ'ըսէ. «Ձի ամենայնի չհաւատային վասն կախարդութեանցն, բայց ի սատակելոյ անդրանկացն խոստովանեցին ժողովուրդը քո լինել» (Իմաստ. Սող. ԺԼ 13):

Բռնադատուած Փարաուն հրաման տուաւ ելլելու գիշերը, «Արիք և ելէք ի ժողովրդեն իմմէ... և բռնադատէին Եգիպտացիքն զժողովուրդն փութանակի հանն զնոսա յերկրէ անտի» (Ելք. ԺԲ. 31-33): Վասն զի այն գեղեցիկ լիալուսինի կէս գիշերը՝ տասն ու չորրորդ օր կանխաց ամսոյն, սկսեք էր սուտերն պաղովատիկ չա-

րաչար հրամանը կատարել բոլոր Եզիպ-տոսի մէջ, կոտորելով անդրանիկները, որով՝ փութացուցին իսրայելացիները Եզիպտոսէն հեռացնելու. և առաւօտուն կանուխ վեց հարիւր հազար իսրայելացի ընտանիքներ, Նեղոսի գետա կազմող առաջին ճիւղին ըովէն կը փախչէին բոլոր իրենց նախիրներովը, նման իրենց ըովէն սահող Նեղոսի ճիւղին, որ դէպի Աղի լիճը կ'ընթանար, սապէս և իսրայելեան բանակը աչձէ Եթովպի անապատը կ'ընթանար, Հոս հարկ կը համարիմ գաղափար մը տալ ամբողջ այս բազմութեան, ծառաներուն և անասնոց, հաւանական հաշույ վրայ հիմնել:

Օրէնք էր իսրայելացւոց մէջ բազմակնութիւնը. և որովհետեւ 600000 այլ յիշատակած ժամանակ Ս. Գիրքը, ուրիշ տեղ մը թուոց գրքին մէջ, և այն երկու ամիս վերջը եղածները 600000 էն աւելի կը թուէ առանց ղետական ցեղին. հետևաբար այս թիւս ոչ թէ ամբողջութիւն մը կը նշանակէ այլ միայն ընտանիք կազմող զուգներ, և աւելի ևս կը հաստատուի երբ թուարկութեան վրայ կը խօսի քսան տարուէն վեր եղածները յիշատակելով «Առէք զհամար ամենայն ժողովրդեան որդւոցն իսրայելի ըստ ազգս, ըստ տանց նահապետաց, ըստ թուոց յանուանէ ըստ գլխոց նոցա ամենայն արու ի քսանականիք ի վեր» (Թիւր Գլ. Ա. 2, 3): Ուստի այս ընտանիքները ունէին կանայք, ըստ օրինաց բազմակնութեան, զաւակներ, ծառաներ և աղախնայք, արջառներ և ոչխարներ և անասուններ: Դնելով թէ մէն մի տուն բաղկացած ըլլայ 10 անձերէ և որոնք ունենան 100 զուգի անասուն, որ համեմատաբար միջինէն աւելի նուազ կ'ըլլայ կ'ունենանք 6 միլիոն անձինք և 60 միլիոն նախիր, որոնք կը կազմէին այս իսրայելեան բանակը, Եւ ենթադրութիւն նիս հաստատուն է, վասն զի ըստ բացատրութեան Ելից գրոց խիստ մեծ բազմութեան մը երևոյթ ցոյց կուտայ. «Եւ չուեցին որդիքն իսրայելի յիմամսեայ ի Սոկըովթ վեց հարիւր հազար այլ հետեակ,

թող զայլ աղիս, և խառնիճադանձ քաղմոսիսն ընդ նոսա, և արջառ և ոչխար և անասուն քաղում յոյժ» (Եւր. ԺԲ. 37, 38):

Յան ֓արաւոնի՝ ցասման փոխուած էր, չէր կրնար հանդուրժել որ իսրայելացիները իրենց երկրէն ելնեն. «Ձի՛ գործեցաք զայն զի արձակեցաք զորդիսն իսրայելի զի մի ծառայեցան մեզ»:

Բանակ մը կազմեց 600 երկաթապատ կատքերէ և բազմաթիւ ձիաւորներէ, սկսաւ երթալ իսրայելացւոց հետէն, որոնք իրովթի բերանը հասած էին և բանակած:

Իրովթ կը գրուի ըստ Յոյնին ելրծմ մինչ մեր թարգմանութեան մէջ Եպիրոթ գրուած է ուր նոյ կամ նոյի (էթ) անշատ է Յոյն թարգմանութեան մէջ ըստ այսմ «Καὶ ἀπῆρδον ἐκ Βουδῶν. καὶ παρὲνέβαλον ἐπὶ τὸ στομα εἰρῶθ» («Եւ») Չուեցին ի իովթանայ, և բանակեցան սա բերանովն Եպիրովթայ» (Թիւր ԼԳ. 7). արդէն ինչպէս կը տեսնուի էթ թարգմանուած է սա, որով ելրծմ չէ կարելի ըլլալ Եպիրովթ այլ միայն իրովթ. ինծի այնպէս թուի թէ այս հին թարգմանչաց գործը չէ, այլ՝ յետոյ ընդօրինակողներէն ոմանք որոնք ոչ սա համարած են և շէլ իբր անշատեալ մաս նիկ ելրծմ անուան կցեր և Եպիրովթ գրեր են:

Այս իրովթն է ըստ իս՝ գետակը կամ այն նշանաւոր ծանծաղուտն ուր հիմա Սուէզի անցքը շինուած է, որ կը միացնէր Աղի լիճը կարմիր ծովուն հետ:

(Շարուժակելի)

Հ. Խորհրդ ՍԻՆԱՍ

ՆՈՐ ԱՐՇԱՆՈՅՍ

Տարին մեռաւ... Նորն է ծննդը...

— Կեանքի նշույլ Յուսարբի.

Այն, ինձ տրէ՛ք Հաւատք ու Սէր...

— Հայաստանի տունկն է բուսեր:

ԻՂՁՆ ՀՈԳԻԴՍ

Ո՛չ. ես մեռնիլ չեմ ուզեր,

Կը մեռնիլ ինչպէս շատեր...

Մընալ կ'ըզմամ անմահ ծեր,

Մինչ կը մեռնիլ տարիներ:

Հ. ԳՐԱ ԱՅՏԵՆԱՍ